

הרב חיים משה הכהן גוטשטיין

בירור הדין והמנהג בזמן הדלקת נר חנוכה להנוהגים כפי שיטת הגאונים

הנה בספר זמנים כהלכתם שיצא לאור לפני כמה שנים הקדיש פרק שלם פ"ט לבאר אשר לפי מה שנהוג כהיום הזה בא"י ברוב קהילות ישראל כשיטת הגאונים בזמן ביה"ש וצאה"כ בין לקולא בין לחומרא אפי' בשבת ויו"ט החמורים א"כ פשוט וברור שזמן הדלקת נר חנוכה הוא רק בשקיעת החמה מתחת האופק, ואין שייך לומר מחלוקת בזה, דהיינו שיש שיאמרו שזמן הדלקת נר חנוכה הוא בזמן צאת הכוכבים כמפורש כך בכמה ראשונים, דרך לפי ההולכים בשיטת ר"ת שייך מחלוקת בזה.

ולדבריו נמצא דאפילו בני ספרד הנוהגים בכל דבר כשיטת המחבר בכל מקום ולכן הם נוהגים כן גם בזמן הדלקת נר חנוכה להדליק בזמן צאה"כ אחר מעריב כמבואר במחבר (סי' תרע"ב סעי' א' לפי פירוש רוב גדולי הפוסקים), נכון שידליקו בזמן השקיעה, כיון דלגבי המחלוקת של ר"ת והגאונים נהגו הספרדים בא"י כשיטת הגאונים כמבואר בברכ"י להחיד"א שם ושאר גדולי ספרד בא"י ולא כהמחבר שפסק כר"ת בסי' רס"א סעי' ב' ואשר לכן שפיר היה יכול לפסוק כשיטת הראשונים בזמן הדלקת נר חנוכה שהוא בצאת הכוכבים, אבל הנוהגים כהגאונים בהכרח שזמן הדלקת נ"ח הוא רק בשקיעת החמה, והוא מנהג טעות להדליק בזמן צאה"כ.

והנה באמת יסוד דבריו כבר מפורשים בספר הזמנים בהלכה (ח"ב פנ"ו אות ד') שהוא כבר גם עמד על נקודה זו אלא שהוא לא כתבו רק כספק ולא כוודאי, והביא שם שכבר כתב כן גם בקונטרס זמן הדלקת נר חנוכה (מהרב דוד חנוך בר חיים) והגר"ש דבילצקי השיבו שם בקונטרס (הובא בספר מצות נר איש וביתו בחלק המאמרים סי' י"ח), אבל הזמנים כהלכתם כתב בתוקף גדול מאד שכל קהילות ישראל הנוהגים אחרת טועים.

וכ"כ כבר גם בשו"ת יצחק ירנן (ח"א כרך ב' סי' נ"א, ח"ב, ח"ג סי' כ"ז - ל' וח"ד סי' מ"ז - מ"ח) דגם בני ספרד יש להם להדליק בשקיעת החמה כיון שנהגו כשיטת הגאונים ולשיטתם לא נתחדש המושג של שני שקיעות אלא יש שקיעה אחת, וכבר השיב עליו בשו"ת שמש ומגן (ח"א סי' ל"א ול"ב ול"ג) באריכות גדולה, הביאו בחזון עובדי' (הלכות חנוכה פרק זמן הדלקת נרות חנוכה סעי' א') ודחה דברי היצחק ירנן בתוקף רב, אבל בלא לסתור דבריו אלא מציין לשמש ומגן הנ"ל, וכ"כ עוד מספרי הזמן דבר זה לגבי חנוכה בטל תחיה (ח"ד סי' ג' אות ג') ור' אברהם בקר שליט"א בקובץ והגית (כסלו תשע"ג).

והאמת הוא שנוגע דבר זה גם למנהג החסידים ועוד רבים הנוהגים כפי שיטת המחבר ורמ"א וש"א פ' להדליק בזמן צאת הכוכבים אפילו בא"י וכפי שנהגו כל האדמו"רים צדיקי הדורות גם בא"י, וגם מנהג האשכנזים שאין מדליקין מיד בשקיעת החמה אלא זמן מה אחר השקיעה כל אחד כפי מנהגו אם 10 דקות כהאגר"מ והגר"ש"א אם 20 דקות כהחזו"א, ואשר לפי דבריו צריך להדליק בשקיעת החמה אם נוהגים לקולא כשיטת הגאונים אפי' בדאורייתות, וידועים דברי התוספות במנחות (כ, ב ד"ה נפסל) ובע"ז (לד, א ד"ה מתענין) דמנהג ישראל תורה, ודברי הראשונים ואחרונים שיש לטרוח ליישב המנהג הנראה לכאורה שאינו תואם עם ההלכה המסורה לנו ממשה מסיני ולא לעשות את כל רבותינו גדולי האומה לטועים בשיקול הדעת של תורה, לכן אמרתי לברר וללכך האי שמעתתא כדי ליישב ולהניח דעתינו במנהגן של גדולי הדורות בא"י להדליק נ"ח בצאת הכוכבים, אפילו שנהגו בצאת

השבת כשיטת הגאונים, דדוחק גדול לומר שנהגו כך רק משום שהרי ממילא הרי ההלכה כהמחבר והרמ"א בסי' תרע"ב סעי' ב' דכהיום הזה זמן ההדלקה הוא עד עלות השחר שהרי כתב הרמ"א שם שלכתחילה יש לראות להדליק בזמן המפורש בגמרא, ועתה אביא יסוד דבריו שעל פי זה בנה הלכה זו.

א

דהרי לשיטת הגאונים כל הלשונות של שקיעת החמה ו-משתשקע החמה ושקעה החמה וכדומה שבכל המקומות בש"ס כולם מכוונים לאותו זמן ממש - שהוא בסיום שקיעת עיגול השמש תחת האופק, ואין שום אפשרות לפרש לפי שיטת הגאונים דמשתשקע החמה שבגמ' שבת לגבי חנוכה הכוונה הוא לצאת הכוכבים וכמו שביאר עוד בסעי' ג' הוכחה לזה, אלא לשיטתם פשוט דמשתשקע החמה פירושו רק אחרי סיום שקיעת עיגול החמה תחת האופק.

ובסעי' ג' הרחיב בביאור הדבר למה אי אפשר לומר לשיטת הגאונים שהלשון משתשקע החמה שכתוב בברייתא בסוגיא דחנוכה הכוונה הוא לצאת הכוכבים, והוא משום דהנה, כל שיטת ר"ת בזמן ביה"ש וצאת הכוכבים בנויה על הסתירה הנראית לכאורה בין הא דאיתא בגמרא שבת לד, ב דלר' יהודה משתשקע החמה עד תחילת הלילה וודאי יש רק כדי הילוך ג' רבעי מיל, ואילו בגמרא פסחים צד, א איתא משקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש 4 מיל, ומפני סתירה זו מחדש ר"ת את שיטתו שיש שתי שקיעות ושיש לחלק בין הלשון משקיעת החמה שבגמרא פסחים צד, א שפירושו משעה שמתחילה ליכנס ברקיע לשקוע דהיינו משקיעת עיגול השמש תחת האופק, לבין הלשון משתשקע החמה שבגמרא שבת לד, ב שפירושו שכבר נכנסה ברקיע ועברה בעוביו של רקיע וזהו בזמן של כדי הילוך ג' מיל ורביע אחרי שקיעת עיגול השמש, שאז היא השקיעה השניה.

ועוד מוסיף ומחדש ר"ת בספר הישר דכל היכי דאיתא בש"ס הלשון משתשקע החמה סתם כגון בשבת כא, ב לענין זמן הדלקת נר חנוכה לכתחילה דתניא מצותה משתשקע החמה משמעו שכבר שקעה חמה מכל וכל והיינו בצאת הכוכבים 4 מיל אחרי שקיעת

בענין זמן הדלקת נר חנוכה, איתא בברייתא בגמרא (שבת כא, ב): מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, ומפרשת הגמרא (בפירוש הראשון) דהא דתניא עד שתכלה רגל מן השוק אתי למימר דאי לא אדליק משתשקע החמה מדליק עד שתכלה רגל מן השוק, נמצא דמפורש בגמרא דזמן ההדלקה לכתחילה הוא משתשקע החמה.

והנה, אליבא דשיטת ר"ת נחלקו הראשונים ההולכים בשיטתו בפירוש הגמרא הזו לפי שיטתו, שיש ראשונים שמפרשים דכוונת הגמרא משתשקע החמה לתחילת השקיעה השניה תחילת זמן ביה"ש אליבא דר' יהודה לר"ת, ויש ראשונים שמפרשים דהכוונה הוא לסוף השקיעה השניה דהיינו בזמן צאה"כ לשיטת ר"ת. אולם כל זה אליבא דשיטת ר"ת.

אבל לשיטת הגאונים, שהמנהג בא"י כהיום כשיטתם, הסוברים שיש רק שקיעה אחת שהיא שקיעת עגולת השמש תחת האופק, פשוט וברור דלדידהו כי היכי דהלשון משתשקע החמה שבגמ' שבת לד, ב פירושו מיד אחרי שקיעת עיגול השמש תחת האופק כמפורש להדיא בתשובות הגאונים של רב שרירא ורב האי גאון ורב ניסים גאון, כך פשוט שגם אותו הלשון ממש משתשקע החמה דאיתא גם בגמ' שבת כא, ב בענין זמן הדלקת נר חנוכה לכתחילה, פשוט שפירושו ג"כ לשיטת הגאונים מיד אחרי סיום שקיעת עיגול השמש תחת האופק, וכמו שכבר כתבו המהר"ם אלשקר (סי' צ"ו) והגר"א (בביאורו לסי' רס"א ס"ב ובסי' תרע"ב ס"א) והאבני נזר (סי' תצ"ז אות ד'), והערוך השולחן (סי' תרע"ב סעי' ד') ועוד רבים.

כלל כנ"ל וזה פשוט וברור, אמנם יש לדון בבירור וליבון יסוד חדש זה שאינו מוזכר כלל בראשונים ואחרונים חוץ מן הגר"א בסי' רס"א (אשר שם בדבריו משמע גם שאין מוכח שלשיטת הגאונים יש רק שקיעה אחת), ועתה אבוא לדון ממה שמצינו לגבי חנוכה.

ב

שיטת השאלות העיטור והמאירי

והר"ן והמהרי"ל והשבלי הלכט

אכן אמת הדבר הוא שאפשר להביא ראיה מכמה ראשונים הסוברים כשיטת הגאונים [לדעת חלק מן האחרונים, בדעת רש"י כ"כ הרמב"ן בתורת האדם ענין אבילות ישנה, מרש"י שבת לה, א ד"ה כרמל, הביאו המנורה הטהורה שם ד"ה גם הרשב"א, ומוסיף ראיה מרש"י ביומא פז, ב, וכ"כ בספר הבתים שערי המלאכות האסורות ביום השבת שער ו', ומהר"ם אלשקר שם, ומנ"כ מ"א פ"ד ד"ה השלישית ופ"ט ד"ה הקושיא הרביעית, וחידושי וכללות הרז"ה סי' ח' דף מ"ד, וברכת ראש פתיחה לפרק תפילת השחר אות ה', וקיצור בית דוד מנחות כ, ב מרש"י פסחים צג, ב ד"ה חמשה, ומרש"י ברכות ב, ב ד"ה משעה, וכ"כ הרז"ה דיני קר"ש ותפילה סי' י', והזמנים בהלכה פמ"ב הערה 33 מברכות ב, ב ד"ה משהעני, ומנחות פט, א ד"ה אין לך מצוה, ובקובץ באו"י גליון קע"ב הרב יעקב חנניה וינגרטן, ובדעת העיטור כ"כ השו"ע הרב בפסקי הסידור הרב בסדר הכנסת שבת, אבל כבר תמהו כולם ע"ז דמפורש כתוב שסובר כר"ת, ובדעת המהרי"ל כ"כ בהזמנים בהלכה (ח"ב פמ"א הערה 18 והל' חנוכה וסדר ימי הסליחות פראג תקצ"ו, וממנהגי מהרי"ל הל' מיא דלישת המצות אות א'), ובדעת המאירי כ"כ במעגל צדק עמו' ט"ז, אבל בדעת השאלות לא מצאתי אחרונים שכתבו דעתו בזה, ואני הוכחתי דלפי דעת הרבה אחרונים מוכח קצת דסבר כר"ת, וכן בדעת הר"ן כ"כ בספר מאורות נחום דסובר כגאונים, אבל באמת

עיגול השמש, ורק הלשון שבגמרא שבת לד, ב דתניא משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין משמעו שלא שקעה החמה מכל וכל אלא רק עברה בעוביו של רקיע אבל היא עדיין כנגד החלון שלה ולא עברה אותו שזה כנ"ל ג' מיל ורביע המיל אחרי שקיעת עיגול השמש, שאז היא שקיעה השניה.

והנה, כל זה הוא רק לשיטת ר"ת הסובר דהגמרא דשבת לד, ב האומרת דמשתשקע החמה עד צאת הכוכבים יש ג' רבעי מיל והגמרא בפסחים הנ"ל האומרת שמשיקיעת החמה עד צאת הכוכבים הוא 4 מיל סותרות זו את זו, ולפיכך הוצרך לחדש ולחלק בין הלשון משתשקע החמה לבין הלשון שקיעת החמה, אבל לשיטת הגאונים דסברי שיש רק שקיעה אחת ואין שום סתירה בין הגמרות הנ"ל כיון דלדידהו יש זמן של צאת ג' כוכבים בינונים שהוא אחר ג' רבעי מיל אחר שקיעת עיגול השמש לזמן של צאת כל הכוכבים שהוא רק אחר 4 מיל אחר שקיעת עיגול השמש, א"כ לשיטתם בין הלשון שקיעת החמה לבין הלשון משתשקע החמה כוונתם לאותו זמן ממש, דכוונת כולם תמיד פשוטה כמשמעה בסיום שקיעת עיגול השמש.

וכן הוא הכוונה בכל המקומות בשי"ס שכתוב בהם שקיעת החמה או משתשקע החמה או שקעה עליו החמה וכדומה.

וא"כ, כי היכי דמפורש להדיא בתשובות הגאונים של רב שרירא ורב האי גאון ורב ניסים גאון שהם הראשונים בשיטת הגאונים דמשתשקע החמה דגמרא שבת לד, ב בסוגיא דביה"ש פירושו מיד בשקיעת עיגול השמש תחת האופק, כך פשוט שגם אותו הלשון ממש משתשקע החמה דאיתא גם בגמרא שבת כא, ב לגבי נר חנוכה הכוונה הוא לשיטת הגאונים מיד אחרי סיום שקיעת עיגול השמש תחת האופק. ומכאן הוא אומר דמה שפירשו כמה מן האחרונים דלשיטת הגאונים משתשקע החמה שבגמרא דחנוכה פירושו הזמן של צאת הכוכבים של שיטת הגאונים, על כרחך שגגו בזה, דזה לא יתכן

הנרות כשלושים עם הציצית בזמן צאת הכוכבים, אבל הנחת תפילין עדיין לא יתיישב דהרי אסור לכו"ע להניח בלילה, ואפשר ליישב שהרי הותר להשאיר התפילין עליו בלילה כשכבר הניח מבעוד יום אבל אין מורין כן אלא רק בצינעא בינו לבין עצמו מותר כמבואר בסי' ל' סעי' ב', אמנם לכאורה ההדלקה בחוץ הוא בפרהסיא ואסור כשתפילין עליו, וצ"ע, ומצאתי בספר מצות נר איש וביתו (סי' ו' הערה א') שמביא מהעמק שאלה (שם אות כ"א) שג"כ עמד על הראיה והדחיה מהציצית, אמנם הראיה מתפילין לא הביא כלל, אבל ביצחק ירנן שם הביא ראיה זו דתפילין, אמנם באמת לאחר שכבר תירצנו הראיה מתפילין דמדובר שהיה מונח עליו מבעוד יום א"כ י"ל דאין כלל ראיה גם מציצית דאפשר שמדובר שלבש בהם מבעוד יום, חוץ לפי שיטת התוס' רי"ד שאסור להשאיר עליו הציצית בלילה, והוא שיטה יחידאה ממש ואין הלכה כמותו כלל, וכן חוץ מע"פ סוד הקבלה כמובא בשע"ת שם בשם האריז"ל שאין להשאיר הציצית עליו אחר השקיעה.

שיטת רש"י

וכן יש להביא ראיה משיטת רש"י, שלדעת כמה ראשונים ואחרונים (כמבואר לעיל) סבר כשיטת הגאונים, ואכן הוא כתב שזמן הדלקת נר חנוכה הוא בשקיעת החמה, כדמשמע מדברי רש"י (בשבת שם ד"ה עד) ובמנחות (לו, א ד"ה עד שתכלה) שזמן תכלה מן השוק הוא בצאה"כ כשחשיכה א"כ בהכרח שזמן הדלקה הוא לפני הלילה ובהכרח שלמד שזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה, וכן דייק בשו"ת יצחק ירנן שם, אכן יש אחרונים החולקים וסוברים שאין שיטת רש"י כשיטת הגאונים, וכן בשמש ומגן שם דוחה את הראיה מרש"י שזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה ואפשר שגם לרש"י זמן ההדלקה הוא בצאה"כ יעוי"ש.

שיטת הגאונים

וכן כתב בשו"ת יצחק ירנן שם שכן מוכח מתשובות הגאונים (שבת כא, ב שער

מפורש כתב בשבת בסוגיא דביה"ש וביומא בסוגיא דתוספת שבת כר"ת, וכן בשבלי הלקט כ"כ הרב יעקב חנניה וינגרטן בדברי הר"ח שהובא בשבלי הלקט (סי' ס' בשם הר"ח, הביאו הב"י סי' רס"א, המנ"כ מ"א פ"ו ד"ה ומצאתי פירשו להר"ח שסבר כשיטת ר"ת, אבל אח"כ כתב שאין הכרע) שכתבו שזמן הדלקת נר חנוכה הוא בשקיעת החמה הרגילה.

והוא ממה שכתבו השאלות (שאלתא כ"ו) והבעל העיטור (חנוכה דף מו, א בשם הלכות) ובספר הפרדס (לרש"י סי' ר"א עמ' רמ"ו), והמאירי (שבת כא, ב ד"ה נר חנוכה), ושבלי הלקט (סי' קפ"ה) - הביאו הא"ז (סק"ט), והר"ן (בחי' כ"ב ע"ב ד"ה כדי) ותשובת המהרי"ל (סי' מ') - הביאו הא"ר (סקי"ג), דמדליקים נרות חנוכה משמאל, דמזוזה מימין, חנוכה משמאל, ציצית [ותפילין - מוזכר רק במאירי] באמצע, דמבואר שהלכו בציצית ותפילין בשעת ההדלקה, ולכאורה ראיה מכאן שהדליקו בשקיעת החמה שאז מותר עדיין בהנחת ציצית ותפילין.

[ובאמת בלבישת ציצית בברכה בזמן ביה"ש נחלקו הפוסקים הביאם המ"ב סי' י"ח סק"ז, וכן באמת גם בהיתר הנחת תפילין בזמן ביה"ש נחלקו המג"א סי' ל' סק"ג והפרמ"ג שם בזה כמבואר במ"ב סק"ג, עכ"פ רק קודם תפילת ערבית כמבואר במחבר שם סעי' ה', חוץ ממי שלא הניח עדיין כלל ביום זה תפילין שהתיר הביאור הלכה ד"ה ויש מי להניח בלא ברכה].

ואכן בעיטור (שער שלישי ח"ג הל' מילה) ובמאירי (שם בד"ה אחר שכתבנו) ובמהרי"ל (הל' חנוכה, הובא בד"מ סק"ד) מבואר מפורש ממש שסברי שמדליקים נ"ח בשקיעת החמה בתחילת ביה"ש.

אמנם אפשר לדחות הראיה ולומר דסברי כשיטת הרא"ש ודעימיה דכסות המיועד ליום חייב בציצית אפילו בלילה, (לא עיינתי בדבריהם מה דעתם בהלכה זו) הביאו הרמ"א (סי' י"ח סעי' א'), והיו מדליקין

ואפשר גם לומר באופן אחר שבאמת כוונתו להגאונים שחלקו באמת על שיטת הגאונים בענין זמן השקיעה לתחילת ביה"ש וצאה"כ, דהרי מוכח מכמה מן הגאונים שלא סברו כשיטת הגאונים ויש אחרונים שכתבו כן גם בשיטת רב האי גאון (יביע אומר ח"ב סי' כ"א וח"ז סי' מ"א, ובספר אול"ח פ"א עמ' 181, והדברות יעקב ח"א בקונטרס בינה לעיתים מאמר א' פ"ז, ובאור מאיר פ"ג סי' ב' אות ג'), וכן יש שכתבו כן גם בשיטת הרס"ג (המובא באבן עזרא (שמות יב-ו), וכ"כ הדברות יעקב שם, ובאול"ח (פ"א עמוד 179), וכן ממה שכתוב בספר הנר (ריש ברכות) בשם רב סעדיא כתבו האורות חיים (דף רנ"א בהגהה אות י"ד - ובמילואים ותגובות עמ' תנ"ז), והבאל"ח (עמ' 222) שהוא הכוונה להרס"ג), אבל יש שחולקים על זה.

ואפשר גם לדחות הראיה ע"פ דברי ספר הבתים (הל' תפילה שער שלישי הל' ו') והמנ"כ (מ"ב פ"י) וספר הקובץ (שם) ועוד אחרונים, שכתבו לפרש את לשון הרמב"ם (פ"ג מהל' תפילה ה"ו) לגבי זמן תפילת ערבית שהוא מתחילת הלילה שאין הכוונה לצאה"כ אלא לשקיעת החמה, א"כ י"ל גם כאן שכוונתו הוא לשקיעת החמה ולא לצאה"כ.

שיטת רב שר שלום גאון

וכן היה משמע קצת ממה שכתב בספר הנייר (הלכות חנוכה בהגהה ד"ה ושאלתם) בשם רב שר שלום גאון, בלשון זה: מי ששכח להדליק בלילה, משמע לכאורה שתחילת זמן ההדלקה הוא רק אחר שהוא לילה שהוא בצאת הכוכבים, הרי לנו אחד מן הגאונים שסובר שזמן הדלקת נ"ח הוא בלילה שהוא בצאה"כ, אע"פ שלא מצאתי מפורש אחד שכתב שר שר שלום גאון סבר כשיטת הגאונים, אבל הרי כתבו הרבה ספרים דכל הגאונים סוברים כשיטת הגאונים בזמן השקיעה, ולפ"ז יש לנו קצת ראיה מזה.

אמנם יש לדחות שעיקר כוונתו הוא רק לומר דמי ששכח להדליק בתחילה הלילה

תשובה סי' רל"ג) שגם הם פירשו את זמן ההדלקה בשקיעת החמה, מדכתבו שזמן שתכלה רגל דתרמודאי הוא כשחשיכה שהוא בצאה"כ א"כ בהכרח שזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה.

שיטת מהר"ם מרומנברג

וכן יש להביא ראיה מהמהר"ם מרומנברג בתשובה (שו"ת סי' מ"ז) שמפורש יוצא מדבריו שזמן הדלקת נר חנוכה הוא בשקיעת החמה, ובהזמנים בהלכה (ח"ב פמ"א אות הערה 14) כתב להוכיח (מתשב"ץ קטן סי' קנ"ט) שסבר כדעת הגאונים, אבל יש הרבה חולקים על זה וסברי שלא סבר כשיטת הגאונים אלא כשיטת ר"ת וכדמוכח גם מאותה תשובה עצמה.

שיטת ר' ישראל מטליטולא

וכן מצינו שכתב ר' ישראל מטליטולא (תלמיד הרא"ש מצות זמניות) שהוא ג"כ סובר כשיטת הגאונים כמבואר בהזמנים בהלכה (ח"ב פרק מ"א), ואכן הוא כתב (הל' חנוכה, הביאו הזמנים בהלכה פנ"ו הערה 17) שזמן הדלקת נרות חנוכה הוא בשקיעת החמה, [ויש שחולקים שאינו סובר כשיטת הגאונים].

אמנם נראה שאפשר להביא ראיות מן הגאונים והראשונים שלדעת כמה מן האחרונים הם נמנים עם רשימת הראשונים הסוברים כשיטת הגאונים, ומ"מ כתבו שזמן הדלקת נרות חנוכה שמפורש בגמרא (שבת כא,ב) בברייתא שזמנה הוא משתשקע החמה הוא הכוונה לזמן צאת הכוכבים.

דמצינו בספר האגודה (פ"ב דשבת כא,ב סי' ל"א) שכתב בשם רוב הגאונים שזמן הדלקת נר חנוכה הוא בתחילת הלילה, והנה פשטות הלשון בלילה הכוונה הוא לצאת הכוכבים, הרי לנו שדעת רוב הגאונים הוא שזמן הדלקת נ"ח הוא בצאה"כ.

אמנם יש לדחות ראיה זו דיש לומר דכוונת האגודה כשכותב לרוב הגאונים הכוונה להראשונים שקדמו לו ולא להגאונים.

הלכה ד"ה לא מאחרים וגם בד"ה ולא מקדימים) והערה ש"ש, והדבר"י (ח"א סי' פ"ט), ועוד אחרונים, אבל בארץ צבי (סי' קכ"א) ובשו"ת יביע אומר (ח"ז סי' ל"ד), והרה"ג משה לוי זצ"ל במכתבו לבעל שו"ת יצחק ירנן (הנ"ל הובא שם) פירשו כוונת הרמב"ם שזמנה בצאת הכוכבים.

ולכאורה אפשר להביא ראיה מלשון הרמב"ם (פ"ט הל' א - ב) כדברי הארץ צבי והיביע אומר, שכתב שם בזה הלשון: ומדליקין בהן הנרות בערב על פתחי הבתים בכל לילה ולילה, והנה מצינו גם לגבי מנחה כתוב במשנה (בברכות רפ"ד) שהוא עד הערב, ונחלקו הראשונים שם בביאור הכוונה עד הערב, אם עד הערב הכוונה הוא לצאה"כ או שהכוונה הוא לשקיעת החמה, וגם בשיטת הרמב"ם נתבאר במקום אחר מחלוקת גדולה באחרונים בזה, יעיי"ש. ולכאורה גם נידו"ד אפשר לתלות במחלוקת האחרונים שם, אלא דאפשר דסתם ערב וודאי שהכוונה הוא לצאה"כ כמפורש בתורה בכל מקום הלשון ערב ובהכרח הוא שם שכוונת התורה הוא לצאה"כ וכמו שהוכיח כבר באריכות בספר הזמנים בהלכה (ח"ב פס"ב), והביא כן בשם האחרונים, וצ"ע.

וכן מדברי הביאור הגר"א (שם סק"ב) משמע דסבר שאין הוכחה מהרמב"ם שפירש זמן ההדלקה עם שקיעת החמה, שהכוונה הוא להשקיעה ולא לצאה"כ, מזה שהביא ראיה רק מהרשב"א והר"ן שהם החולקים על הרא"ש והטור וסוברים שזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה ומזה ראיה שסבר שאין הכרח לפרש ברמב"ם כוונתו לשקיעת החמה, ולכן לא הביא ראיה מהרמב"ם שזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה, אמנם זה הוא דלא כמו שכתב המשנ"ב בשיטת הרמב"ם כנ"ל, ויעויין בסק"א משכ"ת הגר"א שם.

וכן מהב"י שם מוכח כן דסבר שאין ראיה מוכחת מזה שהרי"ף והרמב"ם העתיקו את לשון הגמרא בסתם שסבר שהזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה דאם היה סובר כן לא

ונזכר במשך הלילה יכול להדליק במשך כל הלילה, אבל מי ששכח כל הלילה ונזכר ביום כבר הפסיד המצוה וא"א להדליק ביום כלל כיון שאין פירסומי ניסא, אבל אין כוונתו לומר כאן שזמנה הוא רק מצאה"כ כלל, ואפשר לומר עוד שהלשון לילה הוא הכוונה לביה"ש שהוא ספק לילה ובדרבנן כבר חשיב לילה, או אפשר לומר שהכוונה הוא להלילה התוכני שהוא מתחיל בשקיעת החמה.

שיטת הר"י הזקן

אבל יש להביא ראיה גמורה מדברי המרדכי הארוך בשם הר"י הזקן (הובא בב"ח סי' תרע"ב אות א') שפירש את דברי הבריתא מצותה משתשקע החמה, דזמן הדלקת נ"ח הוא בצאת הכוכבים. והנה בשיטת הר"י הזקן הוכיח בפסקי הסיידור של השו"ע הרב בסדר הכנסת שבת בסוגריים שסבר כשיטת הגאונים, וכמו שביאר בהזמנים בהלכה (פמ"א אות ד' ט') שהכוונה הוא להתוספות בריש פסחים ב,א ד"ה והא וכפ"י המהרש"א שם, (ודלא כפ"י המהרש"ל שם), שמוכח שהר"י סבר כהגאונים, ובמראה מקומות שבשו"ע הרב ציינו לתשובת הר"י המובא בב"י יור"ד סי' רס"ו, ומ"מ פירש כאן דמשתשקע החמה הכוונה לזמן צאה"כ.

ג

שיטת הרמב"ם

וכן נראה שיש לדחות את הראיות שהביא הוא מן הגאונים והראשונים שסוברים כשיטת הגאונים בזמן השקיעה שסוברים שזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה, הנה במה שכתב שם בסעי' א' דהרמב"ם שהוא מההולכים בשיטת הגאונים (אף שיש גם בזה מחלוקת גדולה בין גדולי האחרונים, אכן הדיעה הרווחת נוטה לומר שסבר כשיטת הגאונים) פוסק להדיא דזמן ההדלקה לכתחילה הוא מיד בשקיעת החמה בתחילת בין השמשות, אכן כך פירשוהו המשנ"ב (סי' תרע"ב בביאור

הגאונים, שהוא העתיק את דברי הגמרא כלשונה והרי כבר נתבאר לעיל דלשיטת הגאונים פשוט דהפירוש של משתשקע החמה הזה שבדף כא, ב הוא אותו לשון משתשקע החמה הנאמר בשבת לד, ב לגבי זמן ביה"ש שהוא בסיום שקיעת עיגול השמש.

הנה מה שכתב שרב האי גאון פשוט שסבר כשיטת הגאונים, אין דבר זה מוסכם שיש שהביאו ראיה מהרשב"א בריש ברכות (ב, ב ד"ה רב חנינא) והתוס' הרא"ש (ד"ה רב חנינא) ובאורחות חיים (הלכות יוכ"פ אות ג') שהביאו פירוש המחלוקת התנאים בסוף זמן קר"ש של ערבית משם רב האי גאון ע"פ שיטת ר"ת ומשמע שסבר רב האי ממש מפורש כשיטת ר"ת, אכן יש דוחים ראיה זו כדיעויין בקובץ באו"י גליון קס"ז במאמרו של הרב חנניה וינגרטן בהערה 5.

וכן לא ידעתי מה מציאה מצא כאן בזה שמעתיק את לשון הגמרא כלשונה ממש ואינו אלא חוזר על דבריו שאי אפשר לפרש להגאונים משתשקע החמה על צאה"כ.

וכן מצינו כמה אחרונים שנהגו כהגאונים עכ"פ לחומרא ומ"מ נהגו להדליק נ"ח בצאת הכוכבים, כמבואר בבית דוד סי' ת"ע בזמן ההדלקה הוא בשקיעת החמה, ובסי' קי"ד מבואר שהחמיר כשיטת הגאונים, ואפשר לדחות כיון שרק החמיר כשיטת הגאונים ולא היקל בדאורייתא כהגאונים לכן בדרכנן היקל להדליק בצאה"כ, וכן בשבות יעקב (סי' כ"ב) מבואר שהדליק נ"ח בצאת הכוכבים, ובסי' י"א מבואר דסבר כשיטת הגאונים, הרי דאפי' שסבר כגאונים מ"מ בזמן הדלקת נ"ח נהג להדליק בצאה"כ כשיטת ר"ת בספר הישר (סי' רכ"א).

שיטת הגר"א

מובא במעשה רב (סי' רל"ה הובא בתשוה"נ ח"ב סי' של"ד וסי' שמ"ב אות ג' ומועו"ז ח"ב סי' קנ"ד) שמנהג הגר"א היה שלא להדליק מיד בתחילת השקיעה מן האופק, וכן כתב בספר הלכות חג בחג (על חנוכה פ"ו סעי' א' הערה 4) להוכיח

היה פוסק כהרא"ש והטור בזמן ההדלקה בצאת הכוכבים כדעת רוב אחרונים (מג"א סק"א והפרמ"ג א"א סק"א והפר"ח סק"א וש"א) אלא כדרכו לפסוק כהרי"ף והרמב"ם נגד הרא"ש ואם כי אפשר שכתב כן כמו שכתב החיד"א לגבי המחלוקת של ר"ת והגאונים שכתב בסי' רס"א כשיטת ר"ת משום שר"ת מפורש הוא משא"כ הרמב"ם והרי"ף אינו מפורש, והוא דוחק גדול.

ולכאורה אפשר להביא עוד ראיה מהט"ז שהוא ג"כ הבין בדעת הרמב"ם כדעת המחבר שהוא בזמן צאת הכוכבים, מדלא כתב כאן הט"ז שהוא מן המקומות שהמחבר פוסק דלא כהרמב"ם שלא כדרכו בקודש כמו שכתב כך לגבי במספר הנרות שמדליקים לבני הבית בסי' תרע"א סק"א שהמחבר פסק שם כהתוספות ולא כהרמב"ם.

ולכאורה גם ממה שבבאר הגולה (אות א') כתב על לשון המחבר שכל דברי המחבר הוא לשון הרמב"ם, נראה קצת מזה שהוא ג"כ למד בדעת הרמב"ם שזמנה הוא בצאה"כ ולא בשקיעת החמה, ודלא כהגר"א (בביאורו סק"א) ושור"ת מהרי"ף (סי' מ"ז) וערוה"ש שם, אלא דאפשר שהוא פירש גם בכוונת המחבר כפי שפירש המנ"כ (מ"א פ"ג) והדברות יעקב (ח"א סי' פ"ט) בדעת המחבר שהכוונה של סוף השקיעה הוא לשקיעת החמה תחילת ביה"ש ולא בזמן צאה"כ, ושכן הוא לדעתו באמת גם דעת הרמב"ם.

[ומוכח מכאן שלמד הבאה"ג שהרמב"ם ג"כ סבר שיש מושג של תחילת וסוף שקיעה, שהוא לכאורה לפי דברי הזמנים כהלכתם ועוד ספרים שייך רק לשיטת ר"ת, אמנם מכאן ראיה שזה לא נכון אלא דגם להגאונים שייך לשון סוף שקיעה על זמן צאה"כ].

שיטת רה"ג

וכן מה שכתב בהערה ד' ראיה מתשובת הגאונים, שערי תשובה (סי' רל"ג) המיוחסת לרב האי גאון שהוא מראשי כל שיטת

וגם שמא ביה"ש הוא לילה, אלא שיטתם בנויה על דברי ר"ת בספר הישר שלו וכ"כ בתוס' במנחות כ, ב ד"ה נפסל שסבירא להו דכוונת הברייתא משתשקע החמה הכוונה הוא לצאה"כ, וכן הוא בכל מקום שכתוב הלשון משתשקע החמה חוץ מהברייתא בסוגיא דביה"ש ולא משום סברת הגר"א, נראה לי שטעות הוא, דהרי מהב"י לא נראה שהיה לו את ספר הישר בזה, וגם לא מזכירו כלל בב"י, וכן לא מזכיר את דברי התוספות במנחות, אלא מביא רק את דברי הטור, ואפשר שפיר לומר כמו שכתב המאמר מרדכי שם שהוא אותו הטעם ממש שכתבו הראשונים בזמן סיום התענית בצאה"כ כמבואר בב"י בסי' תקס"ב בראשיתו שהוא רק מחומרא משום דאין אנו בקיאים בזמן ביה"ש כן הוא בחנוכה, וכן היה אפשר לומר כהמהלך של הגר"א בתענית בסי' תקס"ב משום דתרי קולי לא מקילינן לומר גם שמא הלכה כרי"ה וגם שמא ביה"ש הוא לילה ג"כ בחנוכה, אבל לא משום דלשון משתשקע החמה הוא הכוונה לצאה"כ דא"כ היה לו להב"י לפרש כן גם בתענית בסי' תקס"ב, אמנם שם בתענית מפורש בב"י טעם אחר בזה כנ"ל שהוא משום שאין אנו בקיאים בזמן תחילת ביה"ש.

שיטת החזו"א

וכן מוכח מזה שבזמן הדלקת נ"ח נהג החזו"א להדליק כעשרים דקות אחר השקיעה, והרי לפי דבריו שלשיטת הגאונים אין שום צד לפרש הלשון משתשקע החמה על צאה"כ ויש להדליק רק בשקיעת החמה ולא בצאה"כ, ומ"מ החזו"א לא נהג כן, הרי אין לך ראייה גדולה יותר מזה שלא סבר החזו"א מיסודו שבהכרח לשיטת הגאונים לעולם הלשון משתשקע החמה הכוונה הוא לשקיעת החמה ולא לצאה"כ. ואפשר לדחוק דכיון דתוך 20 דקות מהשקיעה הוא עדיין תוך חצי שעה של זמן הדלקת נ"ח נהג כמנהג אביו באירופה להדליק 20 דקות אחר השקיעה, וכעין זה כתב בספר מצות נר איש וביתו (פ"ג הערה ז') בשם הגר"ח

מהחיי"א בהל' חנוכה, הרי שסבר הגר"א דאין הכרח שלשיטת הגאונים זמנה מיד בשקיעת החמה, אבל במעשה רב מערער על הראיה ואומר שזה היה רק בזמן הדלקת נ"ח בבית הכנסת קודם מעריב, הביאו בספר הלכות חג בחג שם.

אמנם כן כתב גם בספר פאר הדור (ח"ד עמ' קצ"ה) הובא בהזמנים בהלכה (ח"ב פנ"ו הערה 26) בשם החזו"א שאמר שהגר"א נהג להדליק 20 דקות אחר השקיעה, וכן משמע מהמשנ"ב (שם) שהגר"א הדליק בתחילת שקיעה השניה, אכן הגר"ש דבילצקי כתב בספרו זה השולחן (ח"א וח"ג בסופו סי' תרע"ב ציונים במ"ב אות י') שאין זה כוונת המ"ב אלא רק אדלעיל קאי שהדליק קודם מעריב.

ובדברי הגר"א ביור"ד (סי' רס"ו סק"יז) שכתב לומר דיש לפרש שזמן ההדלקה הוא בזמן צאה"כ דרי"ה ולא בשקיעה ראשונה ומשום דהוא תרי קולי לומר גם שמא הלכה כרבי יהודה וגם שמא ביה"ש הוא לילה לא מקילינן ולכן צריך להדליק בזמן צאה"כ דרי"ה, כבר האריך בזה הזמנים כהלכתם שם בסעי' ד' לומר שאין כוונת הגר"א לשיטתו לשיטת הגאונים בזמן ביה"ש וצאה"כ, דלשיטתם אין לשון שקיעה הכוונה על צאה"כ אלא תחילת ביה"ש, אלא כתבו רק לפלפולא ביישוב דעת הטושו"ע דאזלי בשיטת ר"ת למה כתבו שזמנה בצאה"כ, וכדמוכח מדברי הגר"א בסי' רס"א ובסי' תרע"ב שברור לו שזמן ההדלקה הוא בצאה"כ, אבל הגר"ש דבילצקי (בתגובתו למאמר הרב דוד חנוך בר חיים, הובא בספר מצות נר איש וביתו בחלק המאמרים סי' י"ח) לא סבירא ליה לומר כך.

והנה מה שכתב שם בסעי' ה' דהגר"א ידע שפיר דשיטת המחבר ורמ"א אינו כהבנתו וכמהלך המחודש שלו שזמנה בצאה"כ הוא משום דרבי יוסי פליג על הברייתא הנ"ל וסובר דזמן הדלקת נר חנוכה הוא בזמן צאה"כ לשיטתו, ולכן כתבו שיש להחמיר עד ביה"ש דרב יוסי משום דתרי קולי לא מקילינן לומר גם שמא הלכה כרי"ה

צריך להזהיר להדליק נ"ח בשקיעת החמה, ואפשר שהוא משום דמ"מ הוא עדיין בתוך החצי שעה של זמן הדלקת נ"ח, וכן האמרי אמת והבית ישראל שנהג בא"י כשיטת הגאונים אפילו לקולא בדאורייתא מ"מ נהגו להדליק רק 20 דקות אחר השקיעה כמובא בתשוה"נ שם בח"ב, וכ"כ הכה"ח סי' תרע"ב סק"ב, ובא"ח ש"ר וישב ה"י חנוכה אות ז' שזמן הדלקה הוא בצאה"כ.

ד

מה שהביא עוד ראייה דלשיטת הגאונים זמן ההדלקה הוא מיד אחרי שקיעת עיגול השמש מתחת האופק, מדברי המסכת סופרים פ"כ ה"ד, דהנה, הברייתא הנ"ל שבגמ' שבת כא, ב מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, מקורה הוא במסכת סופרים הנ"ל והכי תניא התם (כפי שהוא הגירסא לפנינו) בזה הלשון: מצות הדלקתו משקיעת החמה עד שיכלה רגל מן השוק, ואע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר לא ימוש הענן יומם ועמוד האש לילה. עכ"ל.

מבואר כאן במסכת סופרים דזמן ההדלקה לכתחילה שהוא משתשקע החמה הינו בזמן בו היה מסתלק עמוד הענן והיה מתחיל לשלוט עמוד האש לבדו.

והנה בגמ' שבת (כג, ב) מבואר דעמוד האש היה מופיע בעוד עמוד הענן קיים, ומשמע שם בגמרא דעמוד הענן היה מסתלק כבר ברגע סיום שקיעת עיגול השמש תחת האופק ומרגע זה היה מתחיל לשלוט האש לבדו.

נמצינו למדים דזמן הדלקת נר חנוכה שהוא משתשקע החמה הוא בזמן שקיעת עיגול השמש מן האופק שזהו הזמן של לא ימיש עמוד הענן.

אמנם הוא לא ביאר היכן משמע בגמרא שם דזמן סילוק עמוד הענן היה בשקיעת החמה, וא"כ נפל כל ראייתו בבירא, ולכאורה נראה כוונתו שהוא מוכח ממה מה דאמרי' בגמרא (שם כג, א) במעשה דאשת רב יוסף שהדליקה נרות בשבילו (יש

קנייבסקי בשם גיסו הגר"ש ברזם, או מפני שאחר השקיעה יש עדיין אור יום ושרגא בטיהרא מאי אהני, וכ"כ בספר מצות נר איש וביתו (שם) בשם הגר"ח קנייבסקי, וכ"ה בספר באר ישראל (בפרק זמן הדלקת נרות) בשם הקהילות יעקב, ובבירור הלכה (או"ח תליתאה עמו' רע"ג) כתב לומר בדרך אפשר דהחזו"א חשש לחומרא כשיעור של 24 דקות למיל ולפ"ז זמן צאה"כ הוא 18 דקות אחר השקיעה המתין עוד קצת לצאה"כ דרי"ו לעשרים דקות, אבל כבר תמה עליו הזמנים כהלכתם שם בסעי' ד' הערה א' מכמה אנפי, או משאר טעמים שכתבו הספרים בטעם מנהגו כמבואר במקדש ישראל (חנוכה סי' ק"ל אות ב'), וכיון דיוצאים בזה גם לפי שיטת הגאונים לכן לא החמיר להדליק מיד בשקיעת החמה אפי' שבאמת מודה הוא שלשיטת הגאונים יש להדליק מיד בשקיעת החמה, אבל פשוט כביעתא דכותחא שזה דוחק גדול מאד להיאמר על החזו"א, וכן בספר אוצר הזמנים (חנוכה פ"ה בהערה 264) כתב בשם הגר"ח קנייבסקי לפרש הברייתא בזמן הדלקת נר חנוכה משתשקע החמה על צאה"כ.

שיטת השו"ע הרב והערוה"ש והאמרי אמת והבית ישראל והכה"ח והבא"ח

וכן מדברי השו"ע הרב בסידורו (בסדר הכנסת שבת) אשר האריך לבסס שיטת הגאונים לא כתב שום רמז בשום מקום בפסקי הסידור כמו בסדר הכנסת שבת אשר לפ"ז ישתנה הדין בזמן הדלקת נר חנוכה שהוא בשקיעת החמה (אע"פ שאין לנו שו"ע הרב על הלכות חנוכה מ"מ בשו"ע הרב סבר כשיטת ר"ת) וכן שאר כל האחרונים לא כתבו זאת.

וכן בערוך השולחן שם - שממנו הוציא הזמנים כהלכתם יסוד דבריו - כתוב דנהגו העולם להדליק נר חנוכה בזמן צאת הכוכבים, אע"פ שהוא כתב בסי' רס"א סעי' י' שנהגים כהיום כשיטת הגאונים (כעיקר הדין לגבי כניסת השבת ורק נוהגים לחומרא בצאת השבת כר"ת), וא"כ הרי היה

והוא לא ישתנה בביאת המשיח וזה את"ש (טפי).

וכתב ליישב דהרי יש כמה מקומות בתורה שקראה התורה בלשון יום ולילה לגדרי היום והלילה התוכניים - טבעיים ולא לההלכתיים וא"כ י"ל דגם כאן הכוונה עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה הוא ליום ולילה התוכניים - טבעיים שזמנם מהנץ החמה עד שקיעת החמה זהו יום ומשקיעת החמה עד הנץ החמה הוא לילה.

זמן ההדלקה בחו"ל

וכן מה שכתב שם עוד בסעי' א' שאין הבדל בזמן ההדלקה לכתחילה לשיטת הגאונים בין א"י לכל מקום בחו"ל, והוא ע"פ מה שידוע דהזמן שמשקיעת עיגול השמש מתחת האופק עד צאת הכוכבים - שרגילים לקרותו זמן הנשף - ארוך יותר ככל שמתרחקים צפונה או דרומה מקו המשווה, דהיינו, דככל שמתרחקים יותר מקו המשווה ההחשכה מהשקיעה והלאה היא איטית יותר.

והביא את דברי האז נדברו (ח"ז סי' ע') שכתב לחדש שרק בא"י זמן ההדלקה בזמן השקיעה שעל איזור זה מדבר הברייתא אבל במקומות הרחוקים יותר מקו המשווה זמן ההדלקה מאוחר יותר כיון שלדעתו דרגת האור שיש שם ברגע שאחרי שקיעת עיגול השמש מתחת האופק הוא יותר חזקה מדרגת האור שיש בא"י ברגע שאחרי שקיעת עיגול השמש.

אבל האמת הוא כפי שאומרים כל התוכנים פה אחד שזה אינו, שאין שום חילוק בין המיקום ביחס ריחוקו מהקו המשווה במדת האור שיש בשעת שקיעת החמה אלא הוא בכל העולם בשוה, אלא החילוק הוא רק בשיעור זמן שמתמשך אור זה הפוחת והולך לאט לאט בכל מקום ומקום ביחס ריחוקו מקו המשווה, ולכן זמן הדלקת נרות חנוכה הוא בכל העולם בשוה בשעת שקיעת עיגול השמש.

אמנם נראה לי שהסברא לגבי ההלכה שלנו אינה אומרת כך, דהיינו שיהיה זמן

ראשונים שפירשוהו לנרות שבת ויש ראשונים שפירשוהו לנרות חנוכה) דר"י היה סגי נהור ואשתו הדליקה בזמן מאוחר ואמר לה רב יוסף שיש להקדים בהדלקת הנרות, דלאו אורח ארעא הוא, וכמו שאנו רואים בעמוד הענן שהעמוד האש כבר בא בזמן שעדיין היה עמוד הענן קיים לכן יש להקדים הדלקת הנרות בעוד יום, אמנם עדיין לא ראיתי ראייה שזה היה בשקיעת עיגול השמש תחת האופק ולא בזמן צאת הכוכבים בזמן סילוק אור היום.

[ובערוך השולחן שם כתב ראייה אחרת מהמסכת סופרים לשיטת הרמב"ם באופן אחר וגם כתב שאינו ראייה ברורה, אמנם את הראייה זו של הזמנים כהלכתם לא הביא, ובהכרח הרי יצטרך לפרש המסכת סופרים לפי שיטת הראשונים הסוברים שזמן הדלקת נרות חנוכה הוא בצאת הכוכבים וא"כ איך שיפרש לדבריהם כך יפרש לשיטת הגאונים, ואפשר שיפרש שהם ילמדו שהוא מחלוקת הבבלי והמסכת סופרים, והוא דוחק].

אלא שהוא מקשה ע"ז דהיאך נאמר שכוונת התורה בפסוק לא ימיש עמוד הענן יומם והעמוד אש לילה הכוונה הוא לשקיעת החמה מן האופק שהוא תחילת זמן ביה"ש והרי ע"פ דין התורה יום הוא עד צאת הכוכבים והלילה וודאי ההלכתי מתחיל רק אחר צאת הכוכבים, (והרי קמי שמיא גליא מתי הוא זמן צאת הכוכבים, וכן י"ל דביה"ש לשיטת הגאונים הוא אינו ספק אם הוא יום או שהוא לילה אלא שהוא זמן שיש בו שניהם גם יום וגם לילה כמו שכתב המהר"ל בחי' לשבת לד,ב ועוד אחרונים לשיטת הגאונים, וא"כ לא קשה כ"כ), (והיה אפשר לומר בדרך צחות ע"פ מה שמבואר בספרים הקד' שהקב"ה מנהג עולמו ע"פ התורה וכיון שלפי דין התורה זמן זה הוא בספק אם הוא כבר זמן צאת הכוכבים אם לאו אזלינן לחומרא נהג הקב"ה גם לחומרא שכבר בא העמוד האש קודם שקיעת החמה, ובאמת בירושלמי יש דיעה דביה"ש הוא ספק בעצם כמו בריה בפ"ע כבאדרוגינוס

ואכן כדברי האז נדברו מפורש גם באורחות רבינו ועוד ספרים (כנ"ל) שמטעם זה ממש נהג החזו"א להדליק נ"ח 20 דקות אחר השקיעה, וכן נהג הגריש"א להדליק 10 דקות אחר השקיעה מטעם זה כמובא בספר שבות יצחק (חנוכה פ"ד ד"ה ומהגרי"ש) ובספר באר ישראל (פרק זמן הדלקת נרות עמו' ל"ח).

וכן מה שכתב בסעי' ב' בהערה א' ליישב ע"פ סברא זו את התמיה למה תיקנו חז"ל זמן קיום המצוה לרבי יוסי בשקיעת החמה בזמן שהוא עדיין יום גמור לפי שיטתו והוא עדיין יום כ"ד כסלו (וכמו שהוכיח זאת שם בסעיף זה, אמנם ראה להלן מה שדחיתי ראייתו) והרי הנס היה בכ"ה כסלו, אלא לפי מה שביאר הוא אתי שפיר טובא דרק אז יש פירסומא ניסא אבל אח"כ אין כבר תועלת מההדלקת נרות חנוכה כיון שכל העוברים ושבים כבר חזרו לבתיהם ואין הם רואים את הנרות חנוכה לכן תיקנו שזמן ההדלקה יהיה בשקיעת עיגול השמש אפילו שהוא עדיין קודם יום הנס.

הנה דבר זה הוא פלא גדול לומר כדבר הזה, דבשלמא לרבי יהודה שנמצא שהוא כבר בזמן שהוא ביה"ש והוא כבר ספק ליל כ"ה כסלו שייך לומר כיון שהוא מצוה דרבנן נאמר מספק שהוא כבר לילה וכבר נכנס כ"ה כסלו התאריך של הנס ולקיים המצוה, אבל לרבי יוסי שהוא עדיין יום גמור לא מסתבר כלל לומר כדבר הזה דהרי א"כ היה להם לתקן שידליקו בשקיעת החמה למחרת בסוף יום כ"ה כסלו, אכן יש לדחוק בזה אשר כיון שהוא מצוה מדרבנן ומצינו שבדרבנן מפלג המנחה חשיב כבר לילה, אמנם כבר הסכימו רוב הראשונים דבספיה"ע לא שייך לקיימו מפלג המנחה שהוא עדיין אינו התאריך של יום הבא אפי' מדרבנן אלא שחשיב כבר כלילה וא"כ לא מיסתבר שיכול לקיים המצוה מפלג המנחה, אמנם מצינו לגבי מגילה שאפשר כבר לקרוא מיום י"ג אדר מפלג המנחה אפילו שהוא אינו התאריך של יום הנס, וי"ל דהוא משום דיש תקנה לקרוא ביום הכניסה של בני הכפרים ב"ג.

ההדלקה שוה בכל העולם בזמן שקיעת עיגול השמש תחת האופק, דהרי כפי שהוא מבאר בעצמו בסעי' ב' מה הוא הטעם שחז"ל אמרו שזמן ההדלקה יהיה בשקיעת החמה שהוא בזמן ביה"ש ולא בצאה"כ שיהיה כבר וודאי כ"ה כסלו שאז היה הנס, דהוא משום דעיקר מצות נר חנוכה הוא הפירסומא ניסא כדאיתא בגמרא, ולכן זמן ההדלקה חייב להיות לכתחילה בעיקר הזמן בו עוברים ושבים רבים ברחובות, ובזמן חז"ל שלא היו אמצעי תאורה כהיום, בסיום שקיעת עיגול השמש היו רוב האנשים מתחילים לשוב לבתיהם, ואילו קבעו חז"ל את זמן ההדלקה לכתחילה מאוחר יותר כבר לא היה מתקיים היטב פירסומי ניסא כי רוב העוברים ושבים כבר היו בתוך בתיהם ורק מיעוטם נשאר ברחוב, לכן קבעו את הזמן אחרי סיום שקיעת עיגול השמש, ועתה נבוא חשבון דאם זו היא הסברא הרי במקומות שזמן הנשף מתמשך זמן רב ויש עדיין אור גדול מעל האופק עדיין אין רוב האנשים חוזרים לתוך בתיהם שהרי אין הגיון בדבר זה, א"כ הסברא נותנת שזמן ההדלקה יהיה רק אחר זמן משעת שקיעת השמש, ודלא כדבריו אפילו שנכון דבריו שבשעת רגע שקיעת השמש מדת האור שוה בכל מקום אבל בהמשך הזמן הרי הוא ג"כ מודה שיש שינוי גדול ממקום למקום א"כ שפיר י"ל שזמן ההדלקה הוא מאוחר יותר.

ועוד נראה שיש לומר דאפשר דחכמים נתנו זמן זה רק בא"י כמו שהסכימו רוב הפוסקים בזמן צאה"כ דזמן הנאמר בברייתא בסוגיא דביה"ש נאמרה רק על א"י ובכל מקום ומקום משתנה זמנה א"כ ה"ה בזה הוא ג"כ נאמר רק על המיקום של א"י כיון שמיד אחר השקיעה מעט כבר מחשיך ושפיר מאיר נר החנוכה ולא שייך הטענה של שרגא בטיהרא מאי אהני, אבל במקומות הרחוקים שעד שמחשיך נמשך הרבה זמן והאור שיש ברגע אחרי שקיעת עיגול השמש תחת האופק הוא נמשך הרבה זמן א"כ שייך שפיר הטענה ששרגא בטיהרא מאי אהני ולכן יש להם להדליק זמן מאוחר יותר.

נחלקו רבי יוסי ורבי יהודה מתי מתחיל זמן ביה"ש ורק לרבי יהודה אליבא דרבה מתחיל ביה"ש מיד בסיום שקיעת עיגול השמש אבל לרבי יוסי הוא מתחיל רק אחר משך של הרף עין קודם צאת הכוכבים, והרי קיימ"ל בגמרא ובכל הפוסקים דבמחלוקת רבי"ו ורבי"ה הולכים כשניהם לחומרא בכל מקום, וחלק הפוסקים סוברים דאפילו בדרבנן יש להחמיר כתרוויהו, וא"כ כיון שלרבי"ו ביה"ש מתחיל רק כהרף עין קודם צאה"כ היה צריך לפסוק הלכה למעשה דזמן הדלקת נר חנוכה הוא בצאה"כ כרי"ו ולא בשקיעת החמה.

אלא מוכרח מכאן שזמן הדלקת נר חנוכה אין לה שייכות להמחלוקת בתחילת הלילה או ביה"ש אלא לכו"ע זמנה הוא רק מיד אחר שקיעת עיגול השמש כין שרק אז הוא הזמן שהאנשים חוזרים ושבבים לבתיהם ויש פירסומי ניסא, משא"כ אח"כ כבר לא יהיה שום פירסומי ניסא לכן לכו"ע התקנה היתה שההדלקה יהיה בשקיעת החמה, ושפיר הלכה כסתמא דברייתא שמצותה היא בשקיעת החמה, והברייתא הוא אליבא דכו"ע בין לרבי יהודה בין לרבי יוסי.

אמנם אינו מובן ראייתו כלל, דהרי כתבו כל הפוסקים שכל המצוות שהם רק מדרבנן זמנם לכתחילה משקיעת החמה משום ספק דרבנן לקולא ולרבי יהודה אליבא דרבה שהלכה כמותו לכן מספק אפשר לסמוך ולומר שהוא כבר לילה כמפורש במחבר ושאר פוסקים לגבי ספיה"ע (בסי' תפ"ט סעי' ג') ולגבי חנוכה כמבואר בפרמ"ג (סי' תרע"ב א"א סק"א), ולגבי מגילה (בסי' תרצ"ג מש"ז סק"ג) ועוד כהנה רבות אם לא מטעמים מיוחדים שכתבו הפוסקים להחמיר, והטעם להקל בזה אע"פ שהוא ספ"ס לחומרא בדרבנן שרבו הפוסקים המחמירים בזה הוא מטעם דחשיב הכל ספק משם אחד ולכן לא חשבינן ליה לספק ספיקא לחומרא כמבואר באחרונים דסברא זו היא אפילו לקולא ולא רק לחומרא, או משום שחכמים עשוהו הכל כספק אחד כמו שכתב סברא זו בספר משמרת מועד (שבת

וכן על עצם סברתו שחכמים תיקנו הזמן של ההדלקה דוקא בשקיעת החמה כשיש עדיין אור מפני שיהא ניכר שהוא לצורך מצוה ולא להאיר את הבית בלילה, היה אפשר לומר חידוש ע"ד החידוד שלא להלכה ולא למעשה שכהיום שיש אור החשמל בבית וברחוב א"כ כבר אין מקום לחשש זה וניכר לכל שהוא רק לשם מצוה, כמו שמצינו כעין זה ממש בשו"ת קנין תורה (ח"ד סי' כ"ה) שכתב ליישב המנהג בירושלים להדליק נרות שבת 40 דקות קודם השקיעה אפילו בלא קבלת שבת דהרי מבואר בשו"ע סי' רס"ג סעי' ו' שהמקדים להדליק נרות שבת חייב לקבל עליו שבת מיד אחר זה כיון דאם לא כן אינו ניכר שהוא נרות לכבוד שבת כמבואר בראשונים בברכות כז,א, אלא כיון שכהיום יש את אור החשמל אין חשש זה אלא וודאי ניכר שהוא לצורך שבת, אבל זה פשוט שאין לסמוך על סברא לשנות מדינא דחז"ל.

וביותר יש לתמוה על דבריו דהרי מצינו ראיות מהרבה גמרות וראשונים דאחר צאה"כ יש עדיין אור, וכדברי הגמרא בפסחים צד,א דמהלך אדם עשרה פרסאות ביום דהיינו היום שמעלות השחר עד צאת כל הכוכבים שהוא ד' מיל אחר השקיעה.

ה

בירור שיטת רבי יוסי בזמן ההדלקה

וכן מה שהוסיף עוד בסעי' ב' לחדש לומר שאפי' לרבי יוסי שסובר שרק אחר סיום זמן ביה"ש דרבי יהודה הוי ביה"ש שלו כשיעור הרף עין ואח"כ הוא זמן צאת הכוכבים וקודם להרף עין הוא יום גמור ממש, מ"מ בנר חנוכה מודה הוא דזמנה הוא מיד בשקיעת החמה מתחת האופק, והוא משום שרק אז יש את עיקר הפירסומי ניסא כמו שנתבאר לעיל דבריו.

והנה ראייתו לזה הוא כותב, הוא משום שהרי לכאורה קשיא, מדוע פסקו כל הפוסקים הנ"ל שבסעי' א' דלשיטת הגאונים זמן הדלקת נרות חנוכה הוא מיד אחרי סיום שקיעת עיגול השמש, והרי

ולכן גם רב יוסף מודה שזמן ההדלקה הוא כשעדיין יום גמור מיד אחר השקיעה. ואפי' רבי יוסי מודה לזה, וכתב בסעי' ד' דכן הוא מפורש גם בביאור הגר"א ביור"ד סי' רס"ו ס"ט.

ולכאורה פלא מה ראייה הוא זאת, דהרי ראייה כזה אפשר להביא מעוד כמה וכמה ברייתות בש"ס שכתוב הלשון משתשקע החמה, כמו לגבי כל תלין פעולת שכר שכיר בב"ק קיא,א, וכן לגבי דם ובשר הנפסל בשקיעת החמה שכתוב ג"כ הלשון משתשקע החמה בזבחים נז, ב, האם נאמר דבכל אלו מודה רב יוסף אליבא דרבי יהודה ורבי יוסי שזמנם הוא מיד בשקיעת החמה, דאל"כ הרי איכא לתמוה טובא למה לא הכריעה הגמרא שהלכה כרבה מברייתות אלו.

וכן יש להביא ראייה מסו"ז תפילת מנחה שכתוב במשנה (רפ"ד דברכות כו, א) שהוא עד הערב ופירשוהו בגמ' שם דהיינו בזמן סיום י"ב שעות היום שהוא בשקיעת החמה לדעת הרבה ראשונים ופוסקים, ונמצא שיש לנו ראייה לרבה דמיד אחר השקיעה הוא ספק לילה דאל"כ לכאורה היה מותר להתפלל מנחה עד ביה"ש ולרב יוסף הרי הוא אחר הזמן שפני מזרח מאדימין.

והנה האמת הוא שיש מקום לדחות כל הראיות הנ"ל ולומר ולחדש דאח"כ בכל אלו המקומות גם רב יוסף מודה לרבה ולחדש עוד יותר דאפי' רבי יוסי מודה לרבי יהודה בהם דמיד בשקיעת עגולת החמה הוא הזמן של דינים אלו, וכמו שמצינו בכמה אחרונים שכתבו כדבר הזה, אבל מ"מ דבר זה הוא מחודש ובפשטות משאר דברי גדולי האחרונים לא משמע כחידושים אלו, וא"כ יש לנו ראיות רבות ששייך לומר הלשון משתשקע החמה גם על זמן צאה"כ.

אמנם האמת שכדבריו אלו מפורשים ממש בדברי הבה"ג שהביאו הרשב"א (ד"ה הא דאמרינן) והר"ן בסוגיא דחנוכה (שבת כא, ב, ט, א, מדפי הרי"ף ד"ה מצותה) מצותה משתשקע החמה דפירש הבה"ג שהוא

ח"א לד, ב), אמנם מצינו בכמה מקומות במשנ"ב שאכן כתב להחמיר בזה כשיטת הגר"א בסי' רס"א ושמ"ב ותפ"ט ותקס"ב ותקפ"ח דכן חשיב ספק ספיקא לחומרא, אמנם סתימת שאר כל הפוסקים אינו כך, ויש אריכות דברים בענין זה ואין כאן מקומו, ולכן איני יודע מה כוונתו שהיה צריך להחמיר בזה, ובפרט בנר חנוכה כמו שכתב הוא בעצמו שם בסעי' ה' מהרמב"ם שהמדליק אחר השקיעה כמה דקות ההדלקה הוא כבר רק בדיעבד, א"כ פשוט הטעם שהחמירו כרבי יהודה שלא להפסיד המצוה דהרי ההקדמה אינו מפסיד כמבואר בהרבה ראשונים ובשו"ע שם סי' ו'.

וכן מה שכתב שמצא ראייה נפלאה ומכרעת לזה דרבי יוסי גם כן מודה לרבי יהודה בענין זמן נר חנוכה, דהרי בהכרח אנו צריכים לומר דגם לרב יוסף אליבא דרבי יהודה שסובר דאפילו לרבי יהודה עד שהכסיף התחתון הוא יום גמור אפי' כבר שקעה החמה, מ"מ לגבי זמן הדלקת נר חנוכה מודה הוא דנר חנוכה זמנה מיד בשקיעת החמה ולא ממתינים עד שהכסיף התחתון אפי' שהוא יום גמור מ"מ בנר חנוכה אנו צריכים לפירסומי ניסא בשעה בני אדם מסתובבים בשוק וזה הוא זמנה ובתחילה כך היתה התקנה.

וראייתו הוא מזה דהגמרא בשבת בסוגיא דבין השמשות לא הכריעה הגמ' בין המחלוקת של רבה ורב יוסף בדעת רב יהודה, ולכאורה מה טעם לא הכריעה הגמ' מברייתא דידן דמיד משתשקע החמה הוא בין השמשות דרבי יהודה דהרי לרב יוסף עדיין אינו ביה"ש ומה שייך לומר שמצותה משתשקע החמה דהרי לא כתוב שם מברייתא עד שהכסיף התחתון ומשמע דמיד אחר השקיעה הוא זמן ההדלקה א"כ הרי יש לנו ראייה גמורה דלרבי יהודה זמן ביה"ש מתחיל מיד אחר השקיעה.

אלא מוכח מזה דאין שום ראייה מכאן לגבי המחלוקת דרבה ורב יוסף דהרי בנר חנוכה יש לה זמן מיוחד שהוא כשיש פירסומי ניסא כשיש עוברים ושבים בחוץ

צריך להדליק קודם השקיעה וא"כ ברייתא זו לא אזיל אלא כרב יוסף, חוץ אם נדחה לומר דהברייתא לא דיברה כלל מערב שבת כמבואר במאירי שם, אבל מהבה"ג משמע שכן למד שהברייתא מדברת גם מערב שבת.

ומ"מ הגמ' לא הביאה ראיה מכאן שהלכה כרב יוסף א"כ ראיה מכאן שאין ללמוד מברייתא זו הלכה כמאן, ובטעם הדבר יש לומר דהגמרא ידעה דהברייתא הוא מהתוספתא וסתם תוספתא רבי נחמיה ולרבי נחמיה וודאי לכו"ע מתחיל ביה"ש מיד בשקיעת החמה אבל אין ראיה בשיטת רבי יהודה.

ועוד י"ל ע"פ מה שמצאתי מבואר בספר ביה"ש להגר"מ פ"ג אות ח' באופן השני ועוד ספרים (וכן משמע קצת בתשובות הגאונים) שכתבו חידוש שבאמת רבה ג"כ מודה לרב יוסף שלשיטת רי"ה מתחיל זמן ביה"ש רק אחר שהכסיף התחתון אלא רק בשבת החמורה מאד אמר רבה שיש להחמיר לאסור מיד בשקיעת החמה לחשבו כמו ספק לילה, אבל בשאר הדברים וודאי רבה מודה לרב יוסף וא"כ שפיר לא הביאה הגמרא ראיה ממקום אחר דהרי באלו דברים גם רבה מודה לרב יוסף, והוא מחודש.

וכן יש להוסיף דהגר"א ג"כ לא דחה כל המהלך מפני ראיה זו אלא כתב רק שמהלך דחוק הוא, הרי לנו שאין זו ראיה מוכחת.

והראיה הכי גדולה שיש הוא מזה שהרבה מגדולי הראשונים פירשו את הברייתא לשקיעת החמה תחילת ביה"ש דר"ת כמבואר ברשב"א והר"ן והמאירי בשבת שם, ומ"מ לא היה קשה להם למה לא הוכיחה הגמרא מברייתא זו דהלכה כרבה אליבא דרבי יהודה, ומוכח מזה דאין זה ראיה כלל, וכנ"ל.

וכן היה אפשר לומר בדרך אגב עוד טעם למה יש מקום להחמיר גם לשיטת הגאונים בזמן הדלקת נר חנוכה עד צאה"כ ע"פ מה שכתב הזמנים כהלכתם בעצמו בפרק ח' בסופו דאפילו שבאמת לפי ההנחה שלפי שיטת הגאונים בכל המקומות בש"ס שכתוב

בדוקא משתשקע החמה אבל קודם לכן לא יצא כלל מצות הדלקת נ"ח ובער"ש ג"כ מדליקין אחר השקיעה שהרי הלכה כרב יוסף אליבא דרבי יהודה דזמן ביה"ש מתחיל רק כשהכסיף התחתון אבל קודם לזה הוי יום גמור אפי' לרבי יהודה א"כ אפשר להדליק נ"ח (וגם נר שבת אח"כ לשיטת הבה"ג (הל' חנוכה כ"ה סוף ע"ד) שקודם מדליקין נרות חנוכה ואח"כ נרות שבת דאם יקדים נר שבת הרי הוא מקבל שבת וכבר אסור להדליק נר חנוכה) מיד אחר השקיעה עד שיכסיף התחתון שהוא חלק שנים עשר ממיל, (ועוד יהיה לו זמן למצות תוספת שבת, ואפשר דלא סבר הבה"ג ממצות תוספת שבת וכשיטת הרמב"ם לדעת המ"מ והב"י והגר"א בסי' רס"א - עכ"פ מה"ת, וכ"כ גם בשבה"ל (ח"ט סי' נ"ד), או דאפשר לומר שמצות תוספת שבת הוא נכלל בזמן ביה"ש או משום שמצות תוספת שבת הוא רק מדרבנן וכשיטת המאירי וספק דרבנן לקולא וחשיב כוודאי יום, או משום דספק דאורייתא לחומרא הוא רק מדרבנן לחומרא ועשיית מלאכה בביה"ש אינו חיוב אשם תלוי כמבואר בכמה ראשונים אלא הוא רק איסור דרבנן לשיטת הרמב"ם דספק דאורייתא לחומרא רק מדרבנן וכמבואר בכמה ראשונים וכמש"כ הפרמ"ג סי' שמ"ב כן בדעת הרמב"ם, וצ"ע).

הרי מפורש בדבריו שרב יוסף מודה בנר חנוכה דמשתשקע החמה הוא מיד בשקיעת החמה ולא כשתכסיף הרקיע התחתון.

אלא שלכאורה מכאן ראיה ג"כ דלא כדבריו, שהרי לפי דבריו יש לנו ראיה מפורשת מזה שהגמרא לא הביא שום ראיה מברייתא זו להכריע המחלוקת בין רבה לרב יוסף, דהרי לפי דברי הבה"ג יש לנו ראיה מפורשת מהברייתא להיפך שההלכה הוא כרב יוסף ולא כרבה, שהרי לפי רבה אי אפשר לפרש את דברי הברייתא משתשקע החמה שהרי מתי ידליקו את נרות חנוכה בער"ש לפי רבה שהרי אחר השקיעה אסור כבר משום חשש חילול שבת אלא בהכרח

המאמר מרדכי (סק"א) ועוד אחרונים א"כ שייך כן גם לפי שיטת הגאונים, אכן יש לומר דכאן לא שייך כ"כ טעם זה כיון שהוא לקולא בהפסד המצוה להדליק בזמן ורק המחבר דאזיל לשיטת ר"ת שני השיטות בזמן הדלקת נרות חנוכה או בשקיעת החמה או בצאת הכוכבים לכן החמיר כשיטת הראשונים שהוא בצאה"כ, אבל לשיטת הגאונים שאין בדבריהם שיטה שיהיה זמנה בצאה"כ לכן לא שייך להחמיר בזה בזמן שהוא הפסד המצוה וכמו שכתב המחבר (ביור"ד סי' רס"ב סעי' ו') לגבי זמן קביעת הברית שהוא לפי צאת ג' כוכבים בינונים ולא החמיר כמו במוצאי שבת וקר"ש של ערבית להמתין לג' כוכבים קטנים מחשש שמא יטעו בין כוכבים בינונים לגדולים והוא עדיין יום, כיון שבזה הוא קולא בקיום המצוה של ביום לכן לא החמירו בזה, א"כ ה"ה בזה לא שייך להחמיר בזה.

הלשון שקעה עליו חמה או משתשקע החמה או שקיעת החמה הכוונה הוא רק לשקיעת עיגול השמש תחת האופק, א"כ היה מן הדין שיהיה מותר באכילה בד' תעניות מיד אחר שקיעת עיגול השמש תחת האופק כמבואר בגמרא תענית יב,א בשם רב חסדא דכל תענית שלא שקעה עליו חמה לאו שמיה תענית וא"כ הכוונה לפי שיטת הגאונים מיד בשקיעת עיגול השמש תחת האופק כבר חשוב תענית, אלא כתב דמ"מ נוהגים להחמיר להתענות עד צאה"כ מכמה טעמים או מפני שיש חשש שיטעו ויאכלו כבר קודם זמן שקיעת השמש בזמניהם שהרבה פעמים היה האופק המערבי מוסתר מהרים או בתים ואילונות ויש חשש שיקדימו לכן נהגו להחמיר, ולפ"ז היה מקום לומר דגם בנר חנוכה יחמירו מטעם זה להדליק רק בצאת הכוכבים, וכמו שאכן פירשו כך בשיטת המחבר לגבי נר חנוכה

העולה מן האמור

נתברר בהרחבה גדולה דמנהג גדולי ישראל מאות בשנים בא"י להדליק נר חנוכה בצאה"כ תורה הוא שאפילו לשיטת הגאונים אפשר לומר דזמן הדלקת נרות חנוכה הוא בצאת הכוכבים ולא בשקיעת החמה וכדמוכח מכמה ראשונים וגדולי הפוסקים רבים.

ונתברר שאין ראייה דרבי יוסי [או רב יוסף אליבא דרבי יהודה] מודה שזמן הדלקת נר חנוכה הוא בשקיעת החמה.

ונתברר דיש מקום לדחות זמן ההדלקה בחו"ל בארצות הצפונית שאור היום מחשיך מאוחר וכהוראת גדולי הפוסקים.

